

Voorwoord

Escher Anders Bekeken is het eerste boek sinds lange tijd, naast internationale catalogi, over het leven en het grafische werk van de Nederlandse graficus Maurits Cornelis Escher (1898-1972), Mauk voor zijn familie en vrienden. We kijken naar de lange lijnen van zijn verschillende interesses die door het werk lopen. Dit is nieuw, omdat doorgaans het standpunt wordt ingenomen dat de prenten uit Eschers Italiaanse periode (1923-1935) losstaan van zijn latere werk. De kunstwerken van voor en na de oorlog zouden dan weinig met elkaar te maken hebben. Om een duidelijk verschil te maken heeft men het over de Italiaanse tijd als de periode waarin Escher landschappen, *landscapes*, maakt en de prenten van na de oorlog worden dan *mindscapes* genoemd, geestelijke en intellectuele constructies. Daarbij wordt verschil gemaakt tussen een natuurgetrouwe weergave voor de oorlog en een verzonnen werkelijkheid na de oorlog. Maar uit een nauwkeurige vergelijking van het werk in beide perioden, de lange lijnen in zijn kunstenaarsschap, blijkt dat Escher met dezelfde interesses bezig bleef, ook al veranderden uiteraard de omstandigheden.

Bepaalde voorkeuren vallen op: zijn liefde voor de natuur, van insect tot weids landschap; zijn belangstelling voor sterren en planeten die al begon toen hij als puber samen met zijn vader door een telescoop naar de sterren keek; spiegelingen en vooral zijn aandacht voor het perspectief, met combinaties van verschillende perspectieven in één werk; het slinkse samenbrengen van twee werelden die eigenlijk niet bij elkaar passen en natuurlijk de vlakvullingen waar hij al in zijn opleiding mee begon. Deze voorliefdes worden later samengebracht en uitgewerkt in 'innerlijke beelden'. We zien dan reptielen die voor een

wandelingetje uit een vlakvulling kruipen en weer terugglijden naar het platte vlak, twee handen die elkaar eindeloos tekenen, bewoonde planetoïden en fijnzinnige spiegelingen in vijvers en regenplassen. Verder belichten we in dit boek ook de commerciële opdrachten die Escher vooral na de oorlog aannam, zoals een muurschildering, houten vlakvullingen in het stadhuis van Leiden, verschillende pilaren, geveltableaus en boekillustraties. Dit is een vergeten kant van zijn werk, terwijl ook hier gemeenschappelijke invalshoeken met zijn prenten zijn te vinden.

Mauk Escher was een onvermoeibare brievenschrijver; hij heeft talrijke lezingen gehouden, interviews gegeven en boeken over zijn werk geschreven. Dat zijn belangrijke bronnen voor een inzicht in zijn werk. En steeds weer springen er twee zaken uit: de verwondering én het plezier waarmee hij de kijkers van zijn prenten in de maling wil nemen, 'bedotten' zoals hij dat zelf zo keurig noemt. Zijn prenten zijn 'een spel', zegt hij regelmatig, iets wat we terugzien in de visuele grapjes, de optische illusies, waar (uiteindelijk) opvalt dat de voorstelling onbestaanbaar is.

Hoewel dit ongetwijfeld bijdraagt aan het voortdurende succes, zijn de prenten van M.C. Escher meer dan grappig. Verwondering en speelsheid zijn één kant van zijn werk. Anderzijds probeert hij een vorm te vinden voor zulke abstracte begrippen als eeuwigheid en oneindigheid. In een tijd waarin abstracte kunst als de ware kunst werd beschouwd, laat hij zien dat de eeuwigheid een eindeloze kringloop kan zijn of dat de oneindigheid ook uit vlakvullingen kan bestaan. Hol of bol, binnen of buiten, onder of boven, alles wordt met aandacht voor minutieuze details gemaakt, waardoor ook hier een gevoel van werkelijkheid ontstaat.

We hebben talloze bronnen voor dit boek gebruikt. Het dagboek dat Eschers vader tot aan zijn dood in 1939 bijhield is belangrijk. De vele brieven die Escher schreef, de reisdagboeken die hij bijhield, net als zijn agenda's vol aantekeningen, de voorbereidingen voor lezingen, de interviews en zijn eigen publicaties helpen bij het duiden van zijn motieven. Maar natuurlijk draait het allemaal om de wonderlijke prenten van M.C. Escher.

Wij hebben in een bewogen jaar samengewerkt aan dit boek. De insteek was een boek in de geest van M.C. Escher, integer en vol verrassingen.

Heemstede, april 2025

Micky Piller en Kristoffel Lieten

Inleiding



Een jonge M.C. Escher

In ruim vijftig jaar maakte Escher honderden tekeningen, studies, houtsnedes, houtgravures, mezzotinten, litho's, tegeltableaus, betegelde pilaren en zelfs een bonbonblikje. Hij speelde met het perspectief, maakte prachtige landschappen, prenten met kringlopen, cirkellimieten, onmogelijke bouwwerken, handen die elkaar tekenen, bewoonde planeten en een zee die oplicht in de nacht; hij ontwierp postzegels en bankbiljetten en werkte aan meterslange *metamorphosen*, reeksen die van vorm veranderen. Die veelzijdigheid is een opwindende kant van Eschers kunstenaarschap.

'Misschien streef ik wel uitsluitend verwondering na en tracht ik dus ook uitsluitend verwondering bij mijn toeschouwer op te wekken,' schrijft Escher aan zijn vriend Hans de Rijk (pseudoniem Bruno Ernst). Ondanks alle ingewikkelde prenten, constructies, veranderende vormen en onmogelijke situaties, blijkt uit brieven, interviews en zijn eigen teksten dat onbevangenheid Eschers grondhouding is. Zonder onbevangenheid kun je je niet verwonderen: 'het is het zout der aarde'.¹

Die verwondering boeit al jaren talloze mensen wereldwijd. Hoewel Escher bizarre dingen laat zien, lijken die zo goed in onze dagelijkse werkelijkheid te passen, dat niet meteen opvalt dat je naar iets onmogelijks kijkt. Je ziet niet direct dat water omhoog stroomt, of vogels vissen worden. Maar iets knaagt. Je gaat terug om het uit te zoeken. Dit is het *Escher knippermoment*: je ontdekt pas in tweede instantie wat er echt gebeurt. Je ziet een volmaakte optische illusie, een onbestaanbare voorstelling. Escher laat je bewust in een valkuil lopen. Of zoals hij zelf zijn werkwijze uitlegde: 'Als je de aandacht wilt vestigen op iets onbestaanbaars, dan moet je trachten eerst

Escher op leeftijd in atelier, ca. 1964



jezelf en daarna je toehoorders te bedotten, door je verhaal zó op te dienen, dat het element van onmogelijkheid versluierd is, zodat een oppervlakkige toehoorder het niet eens opmerkt. Er moet een zekere raadselachtigheid in zijn, die niet onmiddellijk in het oog springt.² Escher is de meester van deze raadselachtigheid. Hij verbindt op dun papier tijd en ruimte, eeuwigheid en oneindigheid. Maar hij maakt ook 'speelse' kunst, zoals hij het noemt, door twee en drie dimensies, plat en ruimtelijk, door elkaar te haspelen en door de zwaartekracht te ontkennen. Dat is de essentie van de kunst van Escher.

GRAFICUS

Escher was in de eerste plaats graficus. In zijn boekje *Regelmatische vlakverdeling*, uit 1958, vergelijkt hij zichzelf met 'een merel die zingt in de top van een boom. Telkenmale herhaalt hij zijn lied, volledig in elke afdruk die hij maakt.' Pas halverwege zijn carrière ontstond een grote vraag naar zijn prenten, zo veel zelfs dat hij er na het midden van de jaren '50 goed van kon leven, maar er ook veel tijd aan kwijt was. Dat herdrukken van prenten kostte hem naarmate hij ouder werd bovendien steeds meer moeite. Hij drukte zijn houtsneden stuk voor stuk heel nauwgezet met de bolle kant van een eierlepeltje of een glazen presse-papier. Zo kon hij heel precies de drukinkt in het papier persen. Dat 'vervloekte gedoe' van het herdrukken, schreef hij aan zijn zoon Arthur, deed hij als een dolleman: 'half bedwelmend door continue radioklanken sla ik mij heen door deze rijstenbrij van drukinkt'.

JEUGD EN OPLEIDING

Maurits Cornelis Escher werd op 17 juni 1898 in Leeuwarden geboren als de jongste van vijf zonen. Zijn vader, George Arnold (1843-1939), was een van de 'Watermannen', een groep Nederlandse ingenieurs die in de tweede helft van de 19^e eeuw in Japan rivieren kanaliseerden en havens aanlegden. Bij zijn terugkeer nam hij een grote collectie Japanse kunst en toegepaste kunst mee. Na de dood van zijn eerste vrouw met wie hij twee zonen kreeg, trouwde hij met Sarah Gleichmann, dochter van een vooraanstaand politicus. Maurits, of Mauk zoals hij door zijn familie en vrienden werd genoemd, is hun derde zoon.³ Zijn moeder is sociaal bewogen en actief lid van de op verdraagzaamheid gebaseerde remonstrantse kerk. Zijn vader is politiek liberaal.



Het gezin hoort bij de gegoede burgerij en is puissant rijk.⁴ De zonen krijgen een brede opvoeding waarin het praktische, onder meer houtbewerken, wordt gecombineerd met het hogere, zoals godsdienstonderricht. Ze gaan in 1913 met het hele gezin, via Antwerpen, Gent en Brugge naar Parijs en Bretagne. Ze bezoeken musea en Mauk maakt foto's met de Kodakbox die hij heeft gekregen. Tegenwoordig is een foto onder de Eiffeltoren niet spectaculair, maar toen was dit perspectief bijzonder vreemd. De Eiffeltoren was fameus en eigen foto's van het grote bouwwerk waren destijds uitzonderlijk. De jonge Mauk Escher fotografeert echter niet de hele toren, maar laat van het perspectief eronderdoor zien hoe vrij en onbevangen hij als puber al om zich heen kijkt.

Zijn middelbareschooltijd aan de Arnhemse hbs is 'een hel': Mauk is goed in tekenen, redelijk in wiskunde, maar slecht in alle andere vakken. Hij maakt er wel vrienden voor het leven: Jan van der Does de Willebois, Roosje Ingen Housz, die later met Jan trouwt, en Bas Kist. Samen met Bas krijgt hij les in het atelier van de Arnhemse kunstenaar Gerd Stegeman, waar hij zijn eerste lino'sneden en een etsje maakt. En met Roosje, Bas en Connie Umgrove speelt hij cello in een kwartet.

Mauk zakt voor zijn eindexamen. Zijn ouders willen dat hij bouwkunde gaat studeren. Dankzij een afspraak tussen vader Escher en de rector magnificus kan hij, zonder diploma, naar de Technische Hogeschool in Delft. Onder meer door zijn slechte gezondheid mislukt het jaar. Om de optie bouwkunde toch open te houden, sturen ze hem in 1919 naar de School voor Bouwkunde, Versierende Kunsten

Onder de Eiffeltoren, gemaakt door M.C. Escher in 1913

en Kunstambachten in Haarlem met de bedoeling dat hij daar met bouwkunde begint. Maar hij wil geen bouwkunde studeren, hij wil kunstenaar worden. In Haarlem laat hij zijn prenten aan de docent en graficus Samuel Jessurun de Mesquita zien. Die vindt dat de jonge Escher genoeg talent heeft om de grafische opleiding te volgen. De ouders stemmen toe. Jessurun de Mesquita wordt niet alleen Eschers leraar, maar ook een dierbare vriend.

HET JONGE GEZIN ESCHER IN ITALIË

In 1922 en 1923 maakt Escher drie reizen naar Italië.⁵ De aantrekkingskracht van dat land is overweldigend. Hij woont er, later met zijn gezin, tot 1935. Hij houdt van de landschappen en de enorme rijkdom aan oude kunst en cultuur. De niet-gelovige Mauk Escher wordt er verliefd op het streng katholieke, stille meisje Giulietta (Jetta) Umiker. Voorafgaand aan het huwelijk maken de ouders van het bruidspaar duidelijke financiële afspraken over maandelijkse toelages; zonder dit geld kunnen ze niet op stand leven.

Mauk en Jetta gaan in Rome wonen en worden opgenomen in een internationaal artistiek gezelschap. Hun zonen George (1926) en Arthur (1928) worden er geboren. Beiden worden op Jetta's dringend verzoek katholiek gedoopt. Escher is trots en gelukkig na hun geboorte; op foto's van hem en de kinderen is dit goed te zien. Hij brengt veel tijd met hen door. Zondags maakt hij met zijn zonen lange wandelingen in en om Rome. Hij leest hun voor als ze naar bed gaan en de muziek van Bach, waar hun cello spelende vader dol op is, associeerde de oudste zoon George lang met 'stil op zijn schoot zitten' als ze samen luisterden. Escher bouwt in het appartement in Rome donkere doolhoven met stoelen, tafels en dienbladen afgedekt

Verlovingsfoto Mauk Escher en Jetta, augustus 1924



door reisdekens en het Perzische vloerkleed.⁶ Kortom: Mauk Escher is een moderne vader die meehelpt in het huishouden, zijn jongens in bad doet en hun nog steeds voorleest als ze al pubers zijn.

Ieder voorjaar maakt Escher een wekenlange trektocht naar dan nog onbekende en vaak ontoegankelijke Italiaanse gebieden zoals de Abruzzzen, of Calabrië. Hij reist meestal met vrienden, soms alleen en een enkele keer wat luxueuzer met Jetta en haar ouders, of alleen met haar vader. Tijdens die jaarlijkse tochten maakt Escher tekeningen en schetsen. Later gebruikt hij dat materiaal voor houtsneden en vanaf 1929 ook litho's. Hij schrijft zijn vriend Bas Kist dat hij 'willens en wetens' geniet van het heerlijke feit het comfort van thuis te moeten ontberen: 'een bed niet vrij van ongedierte, voedsel van dikwijls minderwaardige kwaliteit – dat alles verschijnt ons niet alleen als voorwaarde maar zelfs als onderdeel onzer genietingen'. In die tijd houdt hij zich ook bezig met ambachtelijke ontwerpen die hij later nauwelijks nog zal uitvoeren. Zo maakt hij ontwerpen voor borden met bloemen, insecten en een boom. Het bord met zijn zelfportret met baard als een man die zowel in zijn werkkamer zit als op een kademuur met uitzicht op zee, is heel bijzonder.⁷

Escher vindt de Italiaanse bergen met grillige rotspartijen en pittoreske stadjes fascinerend. Hij is overrompeld door de nieuwe ervaringen en dat is terug te zien in de tekeningen en prenten. Die vroege Italiaanse houtsneden en litho's tonen al snel niet meer de werkelijkheid. Escher legt zijn eigen accenten: hij benadrukt de belangrijkste aspecten, de essentie, van een plek. Daarbij wordt het perspectief het belangrijkste hulpmiddel. Vaak laat hij het Italiaanse landschap vanuit een hoog (vogelperspectief) of bijzonder laag standpunt (kikkerperspectief) zien en mettertijd combineert hij bijna ongemerkt verschillende perspectieven binnen één werk. Daarmee leert hij ons anders kijken. Escher geeft niet de werkelijkheid weer, maar 'een synthese' en 'een ordening'.⁸ Uiteindelijk is die visie, zijn ordening, de kern van Eschers wereldberoemde latere prenten.

Met George, 29 december 1926



Aardewerken bord met Eschers zelfportret in twee werelden: zijn atelier en de Adriatische kust



Stratje in Scanno, Abruzzo,
litho, 1930

AFSCHEID VAN ITALIË

In die eerste tijd verkoopt Escher niet veel, hoewel hij, zowel in Rome als in Nederland, lid is van beroepsverenigingen van kunstenaars en grafici. Daardoor doet hij mee aan hun jaarlijkse tentoonstellingen, maar ook daar verkoopt hij nauwelijks. Kunstcritici zijn over het algemeen lovend over zijn werk, al wordt het vaak te intellectueel gevonden.

De laatste jaren in Rome zijn de zoontjes vaak ziek, ze krijgen last van tbc. Daarbij komen de oorlogsdreiging en de groeiende greep van het Italiaanse fascisme op het dagelijks leven. Mede daardoor en vanwege de schone lucht verhuist het gezin in 1935 naar Zwitserland, waar Jetta's vader oorspronkelijk vandaan kwam. Maar Mauk houdt niet van de sneeuw en de saaie bergen, het dorp is te geïsoleerd, de school is niet goed en het leven is veel duurder dan in Rome. Een bijkomende zorg is Jetta, die het leven steeds moeilijker vindt. Dit begon al in Rome, maar later krijgt ze zelfs zware depressies. Na twee jaar gaan ze in 1937 in Ukkel wonen, een deelgemeente in het zuiden van Brussel, dicht bij halfbroer Eddy en zijn vrouw Irma. Daar wordt hun derde zoon Jan geboren. Tijdens de oorlog verhuizen ze naar Nederland, naar Baarn, een rustige en rijke gemeente in het Gooi met veel natuur. Het vertrek uit Italië bracht hen in een andere wereld. In België en Nederland is Escher minder geboeid door het landschap en de architectuur dan in Italië. Bijna noodgedwongen ontwikkelt hij zijn innerlijke beeldtaal, die echter nauw verbonden is met oude voorliefdes, zoals vreemde invalshoeken en onverwachte combinaties waarbij hij het perspectief steeds slinker gebruikt. Bij de innerlijke beelden horen ook de vlakvullingen in allerlei variaties zoals spiegelingen en kringlopen. Hij onderzoekt hoe hij abstracte vlakvullingen in herkenbare figuren kan veranderen. Tussen 1937 en 1945 probeert hij eindeloos paarden, schepen, vogels, vissen, zee-sterren, spinnen, kikkers en bijen in vlakvullingen onder te brengen. En hoewel Escher al in 1922 met *Acht Koppen* zijn eerste volmaakte vlakvulling maakte, duiken ze pas na vijftien jaar weer op in zijn prenten, om daarna nooit meer te verdwijnen. De herkenbare vlakvulling wordt zijn middel om de oneindigheid vorm te geven.

Escher maakt tijdens de oorlog (1940-1945) weinig prenten en heeft tijd om na te denken en schetsen te maken.⁹ Hij zit niet in het verzet, maar weigert wel lid te worden van de Duitse *Kulturkammer*. Hij schrijft zich uit bij zijn twee – collaborerende – beroepsverenigingen waardoor hij niet kan exposeren, noch werk kan verkopen. Formeel is Escher geen kunstenaar meer. Zijn anti-Duitse houding was overigens geen geheim, zoals blijkt uit een brief in 1942 aan Bep Batenburg waarin hij beschrijft dat als hij tijdens een wandeling met zijn zoontje hun buurman, 'een gevaarlijk N.S.B. sujet', tegenkomt, met diens dochtertje, de twee kinderen dolblij zijn elkaar te zien en elkaar in de armen willen vallen, terwijl de vaders elkaar met een stalen gezicht voorbijlopen.

Als de Duitsers op oudejaarsavond 1943 Eschers huis in Baarn vorderen, verhuist het gezin naar het landgoed van oude vrienden, de